

ΜΕΓΑΛΗ
ΟΡΘΟΔΟΞΗ
ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΗ
ΕΓΚΥΚΛΟΠΑΙΔΕΙΑ

ΤΟΜΟΣ 5

Γάιος - Δαμιανός

αυτεξουσιότητα, της αιωνιότητας και αθανασίας, του αναλλοίωτου και της απαθείας, της μακαριότητας, της παγγνωσίας, πανσοφίας, παντοδυναμίας, της αγάπης και αγαθότητας. Είναι ξεκάθαρη η τοποθέτηση του Γρηγορίου περί μη διαχωρισμού της θείας ουσίας από τη μία αμετάβλητη θεία βούληση, η οποία "omni tempore sit ut est" (Πρὸς Θεόπομπον, 4). Η Τριάς είναι «μη μεριζώμενη, μηδὲ ἀπαλλοτριούμενη», ἀκτιστος ἄχρονος, αἰώνιος, αἰδῖος, και «οὔτε οὖν ἐνέλιπε ποτε Υἱὸς Πατρί, οὔτε Υἱὸς τὸ Πνεῦμα» (Ἐκθεσις Πίστειως, PG 10:988A, ΒΕΠΕΣ 17,29817-23). Εξηγεί τη διδασκαλία περί των τριῶν προσώπων της Τριάδος με το παράδειγμα της ψυχῆς: «οὔτω μοι νοεῖ καὶ τὸν Υἱὸν τοῦ Πατρὸς μὴ χωρισθέντα πρόποτε, καὶ τούτου δὲ πάλιν τὸ Πνεῦμα τὸ Ἅγιον, ὁμοίως ἐν τῷ νῷ τὴν ἐνθύμησιν. Ὡς γὰρ οὐκ ἔστι μεταξὺ νοῦ καὶ ἐνθύμησεως καὶ ψυχῆς διαίρεσην ἐπινοηθῆναι τινα καὶ τομὴν, οὔτως οὐδὲ τοῦ Ἁγίου Πνεύματος, καὶ τοῦ Σωτῆρος, καὶ τοῦ Πατρὸς, ἐν μέσῳ τομὴν ἢ διαίρεσην ἐπινοηθῆναι ποτε. διότι τῶν νοητῶν, ὡς ἔφαμεν, καὶ θείων ἀδιαίρετος ἡ φύσις» (PG 46:1105B). Ο Γρηγόριος παραθέτει και το, γνωστό και από άλλους Πατέρες, παράδειγμα του ἡλίου και της πηγῆς για να ερμηνεύσει το τριαδολογικό δόγμα. Πρέπει να παρατηρήσουμε ότι, όταν ο Γρηγόριος ομιλεῖ για «διαίρεση τῶν ὀνομάτων», αναφερόμενος στα τρία πρόσωπα της Τριάδος, ἔχει ἐπιγνώση της τεράστιας απόστασης μεταξύ σημείων και σημειομένων, του ρητού και του ἀρρήτου. Θεωρεῖ ὅτι η ονομασία των τριῶν Προσώπων εἶναι «χρήσιμη, διὰ τὸ ἀναγκαῖον εἰς ἐπίνοιαν ἡμᾶς ἄγουσα τῶν νοητῶν» (PG 46:1104C).

Ο Γρηγόριος ἔχει αναπτύξει ενδιαφέρουσα ἀγγελολογία με ἀρκετά ἀνθρωπομορφικά στοιχεία. Η ἀνθρωπολογία του ἔχει βιβλικές ερμηνευτικές καταβολές. Ἐντύπωση προκαλεῖ η τοποθέτηση του ἀνθρώπου σε ἓνα συγγενές βιολογικό υπόβαθρο προς τα λοιπά ἔμβια ὄντα της δημιουργίας, ὡστε να ἀναφέρεται χαρακτηριστικά ὅτι ο ἀνθρώπος διαφέρει ἀπὸ αὐτὰ «μόνῳ τῷ ἐνάρθρῳ τῆς φωνῆς» (Μετὰφρασις εἰς τὸν Ἐκκλησιαστήν, PG 10:996C). Ἐξαιρετικό ἐνδιαφέρον ἔχει και η θέση του Γρηγορίου ὅτι η ψυχὴ δεν ἔχει γένος, ἀρσενικό ἢ θηλυκό, ἀλλὰ εἶναι το «βραχυτάτο τῶν νοητῶν μόριον» ἢ ἀλλιῶς «τὸ ἔσχατον τῶν νοητῶν» (PG 46:1104B). Εἶναι αὐτοτελής, διδασκῆ, ἔχει ὁρμές και πάθη, και διαίρεται στο «ἄλογον», το «λογικόν», το «ἄριστον», το «κριτικόν» και το «ταπεινόν». Προορισμός του ἀνθρώπου εἶναι η ἐπιδίωξη των «ὄντως ἀγαθῶν», ο ἀντικατοπτρισμός του «θεῖου νοῦ» και η θέωση (βλ. Πανηγυρικός, Ζ-Θ' και ΙΑ', PG 10, 1073-1080 και 1081-1085). Α.ΓΛΑ.

Βιβλιογραφία:

Ryssel, V., *Gregorius Thaumaturgos. Sein Leben und seine Schriften*, Leipzig 1880. Μπαλάνος, Δ., *Πατρολογία*, Αθήνα 1930. Telfer, W., "The Cult of St. Gregory Thaumaturgus", *HTR* 29/4 (1936) 225-344. Quasten, J., *Patrology*, τ. 3, Utrecht/Westminster: Spectrum/Md Newman 1964. ΘΗΕ 4 (1964) 752-754. Φούσκας, Κ., *Γρηγόριος ο Νεοκαισαρείας ἐπίσκοπος ο Θαυματουργός*, Αθήνα 1969. van Dam, R., "Hagiography and History: The Life of Gregory Thaumaturgus", *Classical Antiquity* 1 (1982)

σαγωγή: *Ιστορική Εισαγωγή εις τους Κανόνας της Ορθοδόξου Εκκλησίας*, Στοκχόλμη 1990. Χρήστου, Π., *Ελληνική Πατρολογία*, τ. Β', Θεσσαλονίκη: Κυρομάνος 1991. Παπαδόπουλος, Σ., *Πατρολογία*, Α', Αθήνα 1991. *LThK* 4 (1995) 1027-1029. Δετοράκης, Θ., *Βυζαντινή Φιλολογία*, τ. Α', Ηράκλειο 1995. Σκουτέρης, Κ., *Ιστορία Δογμάτων*, Α', Αθήνα 1998. Clausi B., "L'altro Gregorio. Intorno alla tradizione agiografica latina sul taumaturgo", στον τόμο B. Clausi - V. Milazzo (επιμ.), *Il giusto che fiorisce come palma. Gregorio il Taumaturgo*

Οι ἅγιοι Γρηγόριος Νεοκαισαρείας, Ἰωάννης ο Ελεήμων, και Λεόντιος, τοιχογραφία (14ος αἰ.), καθολικό της ιερᾶς μονῆς Ἁγίου Ἰωάννου του Θεολόγου, Ζεμεν (Βουλγαρία)

272-308. Noakes, K.W., "The Metaphase on Ecclesiastes of Gregory Thaumaturgus", *StPatr* 15/1 (1984) 196-199. Merino M., "Teología y filosofía en S. Gregorio el Taumaturgo: Aspectos conceptuales en el Discurso de Agradecimiento a Origenes", *Scripta Theologica* 17 (1985) 227-243. Παῦλος (Μενεβισσοῦλου), μπρ. Σουνδίας και πάσης Σκανδιναβίας, *Ei-*

fra storia e agiografia: Atti del Convegno di Staletti (CZ), 9-10 Novembre 2002, Institutum Patristicum Augustinianum, Roma 2007, σ. 185-223. Mazzucco, C., "La componente autobiografica nel Discorso di ringraziamento attribuito a Gregorio il Taumaturgo", στον τόμο B. Clausi - V. Milazzo (επιμ.), *Il giusto che fiorisce come palma*, ὁ.π., σ. 102-138.

2. Ο Θεολόγος. Ι. Βίος. Ο Γρηγόριος θεωρεῖται ἓνας ἀπὸ τους ἐπιφανέστερους θεολόγους και τους πλέον σημαντικούς Πατέρες της ἀρχαίας Εκκλησίας. Γεννήθηκε περί το 329/330 στην Ἀριανζὸ της Ναζιανζοῦ ἀπὸ ευγενεῖς γονεῖς, τον Γρηγόριο και τη Νόννα. Ο πατέρας του, πλούσιος ἀρχοντας και ρήτορας στο ἐπάγγελμα, ἀνέθε ἀρχικῶς στην εβραϊκὴ αἵρεση των Ὑψιστῶν. Η ἐπιμονή, ὁμως, προσευχῆ της συζύγου του, τον μετέστρεψε στον χριστιανισμό με ἀποτέλεσμα να βαπτιστεῖ ἀπὸ ἐπίσκοπο της περιοχῆς που μετέβησαν στην Νίκαια για να συμμετάσχουν στην Α' Οικουμενική σύνοδο. Μάλιστα, μετὰ ἀπὸ λίγο διάστημα, ἀναδείχθηκε ἐπίσκοπος Ναζιανοῦ. Σε γερωνική ηλικία μαζί με τη Νόννα ἀπέκτησαν 3 παιδιά, τη Γοργονία, τον Γρηγόριο και τον Καισάριο. Η ἐφεση και η ἀγάπη του νεαροῦ Γρηγορίου προς τα γράμματα ἐκδηλώθηκε ἀπὸ την παιδικὴ του ηλικία. Πρώτοι του παιδαγωγοὶ καὶ διδάσκαλοι υπῆρξαν δύο ἐξάδελφοί του, ο Καρτέσιος και ο ιερὸς Ἀμφιλόχιος. Μαζί με τον ἀδελφό του Καισάριο φοίτησε στις σχολές της Καισαρείας της Καππαδοκίας, ὅπου γνώρισε τον μετέπειτα ἐπιστῆθιο φίλο του Βασίλειο και ἐνδεχομένως τον Ιουλιανὸ τον Παραβάτη. Ἀκολουθῶς μετέβη στην Καισάρεια της Παλαιστίνης, ὅπου δέχθηκε μαθήματα ἀπὸ τον Θεοπέσιο και στη συνέχεια ἐπισκεφθηκε την Ἀλεξάνδρεια, ὅπου γνώρισε τον Μ. Ἀθανάσιο, τον Μ. Ἀντώνιο και πιθανῶς παρακολούθησε διαλέξεις του Διδύμου Τυφλοῦ.

Περί το 350, ο Γρηγόριος ἀφίχθη για σπουδές στην Αθήνα και παρακολούθησε μαθήματα ρητορικής, φιλοσοφίας κ.ά. Μεταξύ των διδασκάλων του συγκαταλέγονται ο εκ Θεωνίας ρητοροδιδάσκαλος και σοφιστὴς Ἰμέριος και ο χριστιανὸς φιλόσοφος Προαιρέσιος. Ἐκεῖ συνδέθηκε στενά με τον Μ. Βασίλειο ὅπως ο ἴδιος ὁμολογεῖ στους παρακάτω στίχους:

«Βασίλειος ἦν, τὸ μέγ' ὄφελος τοῦ νῦν βίου. / Τοῦτον λόγου τε καὶ στέγης, καὶ σκεμμάτων / Κοινωνῶν εἶχον, εἴ τι δεῖ και κομπάσαι, / Ἐυνωρὶς ἦμεν οὐκ ἄσμος Ἑλλάδι. / Τὰ πάντα μὲν διηκοναῖ καὶ ψυχὴ μία, / δυοῖν δέουσα σωμάτων διάστασιν» (Περὶ ἑαυτοῦ, PG 37:1045A)

Η ζωὴ των δύο φίλων στην πνευματικὴ ἐστία του ἑλληνισμοῦ, σε ἀντίθεση με τους ἄλλους συμφοιτητές τους, δεν περιοριζόταν μόνο σε ἐνδιαφέροντα που ἀφοροῦσαν τις σπουδές και τη μόρφωσή τους. Παρόλο που δεν εἶχαν ἀκόμα βαπτιστεῖ, σύναζαν στους χριστιανικοῦς ναοῦς, προσελκύνοντας και ἄλλους συμφοιτητές, με ἀποτέλεσμα τη δημιουργία του πρώτου γνωστοῦ χριστιανικοῦ φοιτητικοῦ συλλόγου.

Τόσο μεγάλη ἦταν η ἐπίδοση του Γρηγορίου στη ρητορική και τη φιλοσοφία, ὡστε ἐξαναγκάστηκε ἀπὸ τους φοιτητικούς συλλόγους να ἀναλάβει καθηγητικὴ ἔδρα, γεγονός που δεν του ἐπέτρεψε

να αναχωρήσει μαζί με τον Βασίλειο, όπως οι ίδιοι είχαν συμφωνήσει, για να συνασκητεύσουν. Η παραμονή του στην Αθήνα δεν διήρκεσε πολύ (πιθανώς ένα έτος) και κατόπιν επέστρεψε, περί το 357, στη Ναζιανζό μαζί με τον αδελφό του Καισάριο, όπου για λίγο διάστημα ήσυχασε το επάγγελμα του ρητοδιδασκάλου.

Στη Ναζιανζό εδέχθη το βάπτισμα και για λίγο χρονικό διάστημα συνασκήτευσε μαζί με τον Μ. Βασίλειο στο κτήμα του στην Τιβερινή. Λίγο αργότερα, το 360, μετά την απόσυρση του φίλου του στο δικό του κτήμα, παρά τον Ίριποταμό του Πόντου, μετέβη και αυτός στο ίδιο ασκητήριο, όπου από κοινού

τρίμηνη παραμονή επέστρεψε, λίγο πριν το Πάσχα του 362, στη Ναζιανζό, για να αναλάβει εξ ολοκλήρου, για μία δεκαετία, το εκκλησιαστικό έργο, βοηθώντας τον υπερήλικα πλέον πατέρα του. Την περίοδο εκείνη εκφώνησε τους περίφημους *Στιλιπεντικούς λόγους* (363/4) κατά του παλαιού του συμμαθητή και αυτοκράτορα Ιουλιανού, αντιδρώντας κυρίως στο διάταγμα που απαγόρευε τη διδασκαλία των μαθημάτων της φιλολογίας, της ρητορικής και της φιλοσοφίας από τους χριστιανούς. Πέρι το 368/369 δοκιμάζεται έντονα, όπως μπορεί να συμπεράνει κανείς από τους επιταφίους λόγους των αδελφών του Καισάριου και Γοργονίας. Λίγο αργότερα, το 370, παρά

βαση του Γρηγορίου Νύσσης, ο οποίος είχε χειροτονηθεί επίσκοπος κάτω από παρόμοιες συνθήκες, επισκέφθηκε εν τέλει τα Σάσιμα, χωρίς, όμως, ποτέ να ιερουργήσει. Η απόσυρσή του για ερημικό και σουχαστικό βίο διεκόπη το καλοκαίρι του ίδιου έτους, για να βοηθήσει και πάλι τον γηραιό επίσκοπο Ναζιανζού, ο οποίος λίγο αργότερα κοιμήθηκε (374). Μετά λίγους μήνες κήδευσε και τη μητέρα του. Παρόλα τα προβλήματα υγείας, εξακολούθησε να διαποιμαίνει την επισκοπή της Ναζιανζού, μέχρις ότου διαπίστωσε ότι οι συμπατριώτες του αμελούσαν την εκλογή νέου επισκόπου με σκοπό την εκεί παραμονή του. Τότε αποσύρθηκε

προσείλκυσε στην ορθοδοξία αιρετικών. Η διδασκαλία του είχε τόσο μεγάλη απήχηση, ώστε σπουδαίοι θεολόγοι της εποχής του, όπως ο Ιερώνυμος, ο Ευάγγελος Ποντικός κ.ά., προσήλθαν να τον ακούσουν στον περίφημο ναΐσκο της Αναστασίας, όπου εκφώνησε τους περίφημους θεολογικούς λόγους του. Οι αρειανοί, βλέποντας τα αποτελέσματα της δραστηριότητάς του, προσπάθησαν με βία να ανακόψουν την πορεία του. Το Πάσχα του 379 προέβησαν σε βιαιοπραγίες εντός του ναού, επιχειρώντας να τον φονεύσουν. Όμως, ο επιδοξος δολοφόνος του, βλέποντας την ασκητική μορφή του Γρηγορίου υπαναχώρησε. Ο Γρηγόριος δεν απέφυγε το πικρό ποτήριο της προδοσίας. Ο κυνικός φιλόσοφος Μάξιμος, τον οποίον είχε εκτιμήσει και ευεργετήσει με τη φιλοξενία του αλλά και την πνευματική του υιοθεσία, καθώς ο Γρηγόριος ήταν αυτός που τον βάπτισε και τον χειροτόνησε, προσπάθησε ερχόμενος σε μυστική συμφωνία με τον Πέτρο, επίσκοπο της Αλεξανδρείας, να σφετεριστεί τον επισκοπικό θρόνο της Κωνσταντινούπολης. Βαθύτατα απογοητευμένος, ο Γρηγόριος αποφάσισε να παραιτηθεί από τη θέση, αλλά μεταπεισθηκε από τους πιστούς, οι οποίοι εξεδίωξαν τον Μάξιμο, ενόψει του γεγονότος ότι και ο Πέτρος Αλεξανδρείας είχε μεταμεληθεί και είχε αποσύρει την υποστήριξή του προς αυτόν. Τον Νοέμβριο του 380, όταν ο Θεοδοσίος εισήλθε στην Κωνσταντινούπολη, εγκατέστησε στον καθεδρικό ναό των Αγίων Αποστόλων τον Γρηγόριο, ενώ οι αρειανοί μαζί με τον επίσκοπό τους Δημόφιλο υποχρεώθηκαν να εγκαταλείψουν τους ναούς της Κωνσταντινούπολης.

Παρά τις πιέσεις του αυτοκράτορα και του λαού, αρνήθηκε να αναλάβει τον επισκοπικό θρόνο της Βασιλεύουσας, με το αιτιολογικό της έλλειψης συνοδικής αποφάσεως. Πράγματι, στη μετά από λίγο συγκληθείσα Β' Οικουμενική σύνοδος, το 381, προς διευθέτηση των θεολογικών προβλημάτων, ανακηρύχθηκε αρχιεπίσκοπος Κωνσταντινούπολης. Η ενθρόνισή του έλαβε χώρα τον Μάιο του 381. Τον ίδιο μήνα, λόγω της κοιμήσεως του Μελετίου Αντιοχείας, κατόπιν ψηφοφορίας, ανέλαβε την προεδρία της συνόδου. Η επιλογή του να προτείνει στη χρεώουσα επισκοπή Αντιοχείας τον Παυλίνο, ως διάδοχο του Μελετίου, δυσαρέστησε όχι μόνο τους μετριοπαθείς ανατολικούς επισκόπους, αλλά και αυτούς από τη Μακεδονία και την Αίγυπτο, οι οποίοι παρόλο που κλήθηκαν και έφθασαν καθυστερημένα, αμφισβήτησαν την κανονικότητα της καταλήψεως του θρόνου από τον Γρηγόριο, χρησιμοποιώντας την πρόφαση της διπλοθεσίας. Παρά το γεγονός ότι ο Γρηγόριος ουδέποτε εγκαταστάθηκε στα Σάσιμα και ουδέποτε προέβη σε οιαδήποτε εκκλησιαστική ενέργεια ως επίσκοπος Σασιμών· επί της ουσίας δεν υπήρχε πρόβλημα κα-

Ο άγιος Γρηγόριος ο Θεολόγος κηρύσσει, η Εκκλησία και η Συναγωγή

σχεδίασαν τα *Ασκητικά* και με βάση τα συγγράμματα του Ωριγένη συνέθεσαν τη *Φιλοκαλία*. Οι δύο σπουδαίοι Πατέρες είχαν διαφορετική αντίληψη ως προς τη θεώρηση του μοναχικού βίου, καθώς ο Μ. Βασίλειος ήταν πρακτικός, ο δε Γρηγόριος θεωρητικός θεολόγος. Λόγω των δυσχερειών που αντιμετώπιζε ο πατέρας του στην άσκηση του επισκοπικού του έργου, επέστρεψε στη Ναζιανζό, όπου και διευθέτησε τη διαμάχη, η οποία είχε ξεσπάσει εντός της επισκοπής, εξαιτίας της υπογραφής του φιλοαρειανικού συμβόλου του Αριμνίου από τον πατέρα του. Λίγο αργότερα, περί τα τέλη του 361 ή αρχές του 362, χειροτονήθηκε πρεσβύτερος εκπληρώνοντας την υπόσχεσή του να ιερωθεί, αλλά σχεδόν αμέσως εγκατέλειψε την πόλη καταφεύγοντας στο ασκητήριο του Μ. Βασιλείου στον Πόντο. Μετά από

τους αρχικούς διαταγμούς του και κατόπιν παρεμβάσεως του γέροντα πατέρα του, συμπαραστέκεται στον Μ. Βασίλειο, στην προσπάθεια διεκδικήσεως του επισκοπικού θρόνου της Καισάρειας της Καππαδοκίας.

Τέλη του 371 επισκέπεται τον Μ. Βασίλειο για να τον ενισχύσει στον αγώνα του κατά των κακόβουλων ενεργειών του αυτοκράτορα Ουάλν, ο οποίος επέδωκε τη διχοτόμηση της Καππαδοκίας με τη δημιουργία δεύτερης μητροπόλεως με έδρα τα Τύανα. Το 372, λίγο πριν το Πάσχα, υποχωρώντας στις παρακλήσεις του πατέρα του και υπακούοντας στις προτροπές του Βασιλείου, χειροτονήθηκε παρά τη θέλησή του επίσκοπος στην πόλιν των Σασιμών. Παρά την τελική του συναίνεση, συνέχισε να αρνείται την ανάληψη των καθηκόντων του και ύστερα από παρέμ-

στη Σελεύκεια της Ισαυρίας, στην ιερά μονή της Αγίας Θέκλας, στην οποία παρέμεινε για τέσσερα περίπου έτη, διαιτώμενος βίο σουχίας και μοναχικής ασκήσεως. Εκεί πληροφορήθηκε τον θάνατο του φίλου του Μ. Βασιλείου, στον οποίο την εξόδιο ακολουθία δεν μπόρεσε να παρευρεθεί λόγω της ασθενείας του.

Η σύνοδος της Αντιόχειας (379), μετά από πιέσεις των ορθοδόξων, τον εξέλεξε ποιμένα σε μία εποχή όπου για 40 χρόνια οι ορθόδοξοι της Κωνσταντινούπολης δεν είχαν ναό και ποιμένα, ενώ οι αρειανοί κυριαρχούσαν στην αυτοκρατορική αυλή και τον στρατό. Ο Γρηγόριος ανέλαβε τη διαποίμανση του ορθόδοξου λαού και αμέσως επιδόθηκε σε τιτάνιο ιεραποστολικό έργο κατασκευάζοντας ναούς και άλλες υποδομές, ενώ ταυτόχρονα με τη κηρύγματά του

νονικότητας. Ο σεπτός ιεράρχης, βαθιά απογοητευμένος από τις μικρόπτες και τις αστήρικτες κατηγορίες εναντίον του, υπέβαλε παραίτηση από τον επισκοπικό θρόνο και την προεδρία της συνόδου, αφού εκφώνησε πρώτα τον συγκλονιστικό *Συντακτήριο Λόγου* του ενώπιον των επισκόπων.

Μετά την αναχώρηση και την απόσυρσή του στο κτήμα του στην Αριανζό για να φροντίσει την υγεία του, μετέβη για κάποιο διάστημα στη Ναζιανζό, ενώ ταξίδεψε και στην Καισάρεια, όπου την 1^η Ιανουαρίου του 382 εκφώνησε μακροσκελή επιτάφιο στον Μ. Βασίλειο. Η άποψή του ότι η συνεχής σύγκληση συνόδων δημιουργεί πολλές φορές προβλήματα χωρίς να δίδει λύσεις, τον οδήγησε στην απόφαση να αρνηθεί τη συμμετοχή του στη συγκληθείσα από τον Θεοδοσίο σύνοδο της Κωνσταντινουπόλεως το 382. Την ίδια εποχή συντάξε τις περίφημες *Επιστολές* 101 και 102 με αντιαπολιναριστικό περιεχόμενο.

Ο Γρηγόριος, αφού προσέφερε τη βοήθειά του στην επίλυση προβλημάτων της επισκοπής Ναζιανζού που αφορούσαν τη δράση των απολιναριστών και την αντιμετώπιση της καταστροφικής οργής του επάρχου Ολυμπίου, συνέβαλε στην τοποθέτηση του ανηψιού του Ευδαλίου στον επισκοπικό θρόνο (383) και στη συνέχεια αποσύρθηκε οριστικά στην Αριανζό ασχολούμενος με τη συγγραφή, κυρίως ποιημάτων, και την έντονη ασκητική ζωή. Η κοίμησή του, ύστερα από μακρόχρονη και επώδυνη ασθένεια, τοποθετείται το 390. Η μνήμη του τιμάται στις 25 Ιανουαρίου και στις 30 Ιανουαρίου από κοινού με τον Μ. Βασίλειο και τον ιερό Χρυσόστομο.

Αν και ο ίδιος δεν συνέγραψε κανόνες, σε αντίθεση με τον Μ. Βασίλειο, επηρέασε δραστηρικώς το νομοθετικό έργο της Εκκλησίας, τόσο όταν βρισκόταν εν ζωή, ως διατελέσας πρόεδρος της Β΄ Οικουμενικής συνόδου, όσο και μετά θάνατον, αφού τα έργα του αποτέλεσαν πηγές τεκμηρίωσης και αιτιολόγησης των αποφάσεων των επόμενων Οικουμενικών συνόδων, ένα δε εκ των θεολογικών ποιημάτων του ενσωματώθηκε στο corpus των ιερών κανόνων. Δεν είναι τυχαίο ότι η γενική Οικουμενική σύνοδος εγκαινιάζει το νομοθετικό της έργο με μια διασκευασθείσα από τον Γρηγόριο διατύπωση του Δημοσθένη: «Τάξις άριστη, παντός άρχομένους και λόγου και πράγματος, εκ Θεού τε άρκεσθαι και εις Θεόν άναπαύεσθαι». Η σύνοδος ανήγαγε τη διατύπωση αυτή σε γενική αρχή του δικαίου της Εκκλησίας (Ειρ. Χριστιανάκν-Γλάρου, «Ο Γρηγόριος ο Θεολόγος και η συμβολή του στο δίκαιο της Εκκλησίας», *στον Τιμ. Τόμ. Αρχιεπισκόπου Νέας Ιουστινιανής*

και πάσης Κύπρου κ.κ. Χρυσόστομου Β΄, Λευκωσία 2008, σ. 807-825). Από τα πρακτικά των Οικουμενικών συνόδων συνάγεται ότι όταν οι Πατέρες της Εκκλησίας αναφέρονται στον Γρηγόριο, τον αποκαλούν «θεολόγο φωνή». Μάλιστα, η Γ΄ Οικουμενική σύνοδος του απέδωσε τον τίτλο του «Μεγάλου» (Mansi 4:1192B). Έμεινε επίσης στην ιστορία των γραμμάτων ως «η χρυσή λύρα του πνεύματος» (Μιχαήλ Ψελλού, *Χαρακτήρες του Γρηγορίου του Θεολόγου, του Βασιλείου του Μεγάλου, Ιωάννου του*

αυτό είναι ανακριβής. Ο Γρηγόριος είναι διαχρονικός ποιητής, και τόσο αισθηλής όσο και η κλασική παιδεία. Ο ίδιος δικαιολογεί την ενασχόληση του με την ποίηση, ως παιδαγωγική διαδικασία: «... τοις νέοις και τών όσοι μάλιστα χαίρουσι λόγοις, ώσπερ τι τερπνόν τούτο δούναι φάρμακον, πειθούς άγωγόν εις τά χραιμώτερα, τέχνη γλυκάζων τὸ πικρὸν τών έντολών» (*Περί έαυτοῦ*, PG 37:1332A). Όμως, κατά βάθος, ομολογεί, ότι γι' αυτόν η ποίηση είναι υπαρξιακή ανάγκη, «παρηγόρημα» της σωματικής ασθένειας

Ο λόγος του αγίου Γρηγορίου του Θεολόγου πριν αποχωρήσει από τη Βασιλεύουσα

Χρυσόστομου και Γρηγορίου Νύσσης, PG 122:907B). Ο Krumbacher τον τοποθετεί πρώτον ανάμεσα στους ποιητές του χριστιανισμού. Ήταν υψιπέτης, μεγαλοπρεπής και πλήρης ως ποιητής, ώστε ο De Broglie να σημειώνει χαρακτηριστικά ότι ενέπνευσε τον Ίζον Μίλτον και τον Μιχαήλ Άγγελο (A. De Broglie, *L'Eglise et l'empire romain au IV siècle*, II, Paris 1857, σ. 511). Τα εξάμετρα, η τροχαϊκή επαποδία, ο ρυθμός, η προσωδία, το κλασικό ένδυμα των μεστών περισκέψης και οι ορμής στίχων του, περιβάλλοντα τα υψηλά νοήματα και τις αβύσσους της ψυχής του Γρηγορίου με το πυρ της θείας εμπνεύσεως. Η άποψη ότι η ποίησή του έμεινε ξένη προς τον λαό της Εκκλησίας λόγω του αρχαϊκού στυλ, περιχαρακώνει τον Γρηγόριο στην εποχή του, και γι'

και υμντικός αποχαιρετισμός του «έν τῷ νῦν» βίου. Δεν θα μπορούσε κανείς να αποδώσει πιο εμφαντικά και εικαστικά την έννοια του κύκνειου άσματος, από τον Γρηγόριο, όταν ομιλεί σε πρώτο πρόσωπο: «κύκνος ώς γέρων, λαλεῖν έμαυτῶ τά πτερών συρίγματα, οὐ θρῆνον, άλλ' ὕμνον τιν' έξιτήριον» (ό.π., PG 37:1333A). Ο Γρηγόριος, κατά τη γνώμη μας, δεν έθετε την ποίηση στην υπηρεσία της παιδαγωγίας, αλλά την παιδαγωγία στην υπηρεσία της ποίησης.

II. Έργα. α) Λόγοι.

1. Σχετικοί με την εκκλησιαστική ευταξία και διακονία:

Εις τὸν άγιον Πάσχα και εις την βραδύτητα. Είναι το πρώτο κήρυγμα, που εκφωνήθηκε το Πάσχα του 362 αμέσως μετά

την επιστροφή του από τον Πόντο, στο οποίο εξηγή τις αιτίες της φυγής του, καθώς και τον δισταγμό του να ιερωθεί. Η αρχή του λόγου αυτού αποτέλεσε το δοξαστικό του Όρθρου της εορτής του Πάσχα: «Αναστάσεως ήμέρα, και ή άρχή δεξιά· και λαμπρυνθώμεν τῇ πανηγύρει και άλλήλους περιπιζώμεθα. Είπωμεν, άδελφοί, και τοις μισούσιν ήμῶς, μη ότι τοις δι' άγάπην τι πεποικόςιν ή πεπονθόσιν· συγχωρήσωμεν πάντα τῇ άναστάσει» [PG 35:396-401· Sch 247,72-82· ΒΕΠΕΣ 58,243-245· ΕΠΕ 1,64-73].

Απολογητικός τῆς εις τὸν Πόντον φυγῆς. Εκφωνήθηκε το 362 λίγο μετά τον προηγούμενο λόγο και αναλύει περαιτέρω τις αιτίες που τον οδήγησαν στην απόφασή του να καταφύγει στον Πόντο, όπου συνασκήτεψε με τον Μ. Βασίλειο. Ο λόγος αυτός, ο οποίος εκθειάζει την αξία της ιερωσύνης, ήσκησε επιρροή στον Ιωάννη Χρυσόστομο [PG 35:408-514· Sch 247,84-240· ΒΕΠΕΣ 58, 246-284· ΕΠΕ 1,74-215].

Πρός τοὺς καλέσαντας και μη άπαντήσαντας. Εκφωνήθηκε το 362 λίγο αργότερα από τους δύο προηγούμενους και σχολιάζει το γεγονός της μη προσελεύσεως μέρους του ποιμνίου της επισκοπής του στα κηρύγματα του [PG 35:517-525· Sch 247,242-254· ΒΕΠΕΣ 58, 285-287· ΕΠΕ 1,216-225].

Ειρηνικός Α΄. Εκφωνήθηκε το 364 με αφορμή την ειρήνευση που επήλθε μεταξύ του επισκόπου πατέρα του και των μοναχών της περιοχής, όταν ο πρώτος του ομολόγησε δημόσια την ορθόδοξη πίστη, παραδεχόμενος το λάθος της υπογραφής φιλοαρειανικού συμβόλου. Θεωρείται ότι ο Μ. Βασίλειος ήταν παρών κατά την εκφώνηση του λόγου [PG 35:721-752· ΒΕΠΕΣ 59,11-23· ΕΠΕ 1,226-271].

Απολογητικός εις τὸν έαυτοῦ πατέρα Γρηγόριον, συμπαρόντος αὐτῷ Βασιλείου. Εκφωνήθηκε πριν το Πάσχα του 372 κατά τη χειροτονία του σε επίσκοπο Σασίμων [PG 35:820-825· ΒΕΠΕΣ 59,48-51· ΕΠΕ 1,272-283].

Εις έαυτὸν και εις τὸν πατέρα και Βασίλειον. Εκφωνήθηκε το καλοκαίρι του 372 στη Ναζιανζό μετά τη νέα του φυγή, για να αποφυγεί την ανάληψη της επισκοπής των Σασίμων [PG 35:828-832· ΒΕΠΕΣ 59,51-53· ΕΠΕ 1,300-307]. *Εις Γρηγόριον Νύσσης.* Εκφωνήθηκε το 372 παρόντος του Γρηγορίου Νύσσης. Στον λόγο αυτό εγκωμιάζει τους δύο αδελφούς Βασίλειο και Γρηγόριο, εκφράζοντας ταυτόχρονα παράπονα προς μεν τον πρώτο για την επιμονή του να τον χειροτονήσει, στον δε δεύτερο παράλειψη παροχής βοήθειας κατά τους αγώνες του κατά των αρειτικών [PG 35:832-841· ΒΕΠΕΣ 59,53-57· ΕΠΕ 1, 284-299].

Εις τὸν πατέρα έαυτοῦ. Εκφωνήθηκε το 372 όταν ο πατέρας του τού ανέθεσε τη διαποίμανση της Ναζιανζού. Στο δίλημμα μεταξύ του ασκητικού βίου και του ποιμαντικού έργου σχολιάζει την

επιλογή του, η οποία ακροβατεί μεταξύ της ανάληψης του υπουργήματος και της αποφυγής της ανάληψης των καθηκόντων της επισκοπικής επαρχίας [PG 35:844-849· ΒΕΠΕΣ 59,57-60· ΕΠΕ 1,308-319].

Εἰς τὴν χειροτονίαν Δοαρῶν. Εκφωνήθηκε το 372/373, όταν χειροτονήθηκε ο Ευλάλιος επίσκοπος Δοαρῶν Καππαδοκίας [PG 35:852-856· ΒΕΠΕΣ 59,60-62· ΕΠΕ 1,320-327].

Εἰρηνικός Β΄ και Γ΄. Εκφωνήθηκαν με μικρή χρονική απόσταση μεταξύ τους στην Κωνσταντινούπολη, τέλη του 379/380 και αναφέρονται στο αντιοικειανό σχίσμα, πραγματευόμενοι, ο μεν Β΄ τις συνέπειές του [PG 35:1132-1152· ΒΕΠΕΣ 59,166-174· ΕΠΕ 1,328-359], ο δε Γ΄ τη δογματική του θεώρηση [PG 35:1152-1168· ΒΕΠΕΣ 59,174-180· ΕΠΕ 1,330-383].

Περὶ τῆς ἐν διαλέξεσιν εὐταξίας. Εκφωνήθηκε στην Κωνσταντινούπολη, πιθανώς την άνοιξη του 379, και το θέμα του αφορά την αντιμετώπιση και εκρίζωση των κακών, τα οποία προκαλούν διάσπαση στο σώμα της Εκκλησίας [PG 36:173-212· ΒΕΠΕΣ 60,11-27· ΕΠΕ 2,26-87].

Πρὸς Ἀρειανούς και εἰς ἐαυτὸν. Εκφωνήθηκε στις αρχές του 380 προς ανασκευή των κατηγοριῶν που του απέδιδαν οι αρειανοί και συγκεκριμένα ότι ήταν υβριστής τους, ότι προέρχεται από άλλη επισκοπή και τέλος ότι η ανέλιξη του δεν συμβαδίζει με τη χαμηλή κοινωνική του τάξη [PG 36:213-237· ΒΕΠΕΣ 60,28-36· ΕΠΕ 2,90-123].

Πρὸς τοὺς Αἰγύπτου ἐπιδημῆσαντας. Εκφωνήθηκε το 380 με αφορμή την επίσκεψη στον ναό της Αναστασίας των αξιωματικών και των πληρωμάτων μεγάλης νηοπομπής, η οποία μετέφερε από την Αλεξάνδρεια στην Κωνσταντινούπολη σιτάρι [PG 36:241-256· ΒΕΠΕΣ 60,37-42· ΕΠΕ 2,126-149].

Εἰς ἐαυτὸν ἐξ ἀγροῦ ἐπανήκοντα μετὰ τὰ κατὰ Μάξιμον. Εκφωνήθηκε το καλοκαίρι του 380, με αφορμή την προσπάθεια εγκαταστάσεως του φιλοσόφου Μαξίμου στον θρόνο της Κωνσταντινούπολεως [PG 35:1228-1252· ΒΕΠΕΣ 59,201-211· ΕΠΕ 2,152-193].

Εἰς τοὺς μάρτυρας και κατὰ Ἀρειανῶν. Εκφωνήθηκε στις αρχές του 380, και δεν είναι πλήρης αλλά έχει μορφή σχεδιαγράμματος. Το θέμα του αφορά τον θριάμβο της Ορθοδοξίας έναντι των αρειανῶν [PG 36:257-261· ΒΕΠΕΣ 60,43-45· ΕΠΕ 2,224-235].

Εἰς ἐαυτὸν και πρὸς τοὺς λέγοντας ἐπιθυμῆν αὐτὸν τῆς καθέδρας Κωνσταντινούπολεως. Εκφωνήθηκε λίγες ημέρες μετά την 24^η Νοεμβρίου και την εγκατάστασή του στον θρόνο της Κωνσταντινούπολης. Απευθύνεται προς τους βασιλείς και το ποίμνιο και απαντά ὅσους που τον κατηγοροῦν ότι επεδίωξε την ανάρρησή του στον αρχιεπισκοπικό θρόνο [PG 36:265-280· ΒΕΠΕΣ 60,46-52· ΕΠΕ 2,196-221].

Συντακτῆριος εἰς τὴν τῶν ΠΝ΄ ἐπισκόπων παρουσίαν. Εκφωνήθηκε τον Ιούνιο του 381, όταν παραιτήθηκε του αρχιεπισκοπικού θρόνου της Κωνσταντινούπολεως και της προεδρίας της Β΄ Οικουμενικής συνόδου [PG 36:457-492· ΒΕΠΕΣ 60,121-135· ΕΠΕ 2,238-293].

2. Απολογητικοί:

Κατὰ Ἰουλιανῶν βασιλέως στυλιπτευτικῶς Α΄ και Β΄. Συντάχθηκαν λίγο μετά τον θάνατο του Ιουλιανῶν το 364. Ο Γρηγόριος εξιστορεῖ τη ζωή και τη δράση του Ιουλιανῶν, καθώς και την προσπάθειά του να επαναφέρει την ειδωλολατρία, κηρύσσοντας διωγμὸ εναντίον των χριστιανῶν, και γίνεται αναφορά στο άδοξο τέλος του. Απευθύνεται με ποιμαντικό λόγο σε ὄσους ἔμειναν στερεοὶ στην πίστη τους αλλά και στους πεπτωκότες. Καταδεικνύει το μεγαλεῖο και τον θρίαμβο του χριστιανισμοῦ και τονίζει με εμφαντικότητα το ατελές της προσπάθειας του Ιουλιανῶν να κατοχυροῖ της Εκκλησίας [PG 35:532-664, 664-720· ΒΕΠΕΣ 58,288-334, 335-354· ΕΠΕ 3,18-181, 182-249].

Εἰς Ἡρῶνα τὸν φιλόσοφον. Περιγράφεται το υπόδειγμα του χριστιανῶν φιλοσόφου με πρότυπο τον φίλο του Ἡρώνα [PG 35:1197-1125· ΒΕΠΕΣ 59,190-200· ΕΠΕ 3,250-289].

3. Δογματικοί:

Περὶ δόγματος και καταστάσεως ἐπισκόπων. Εκφωνήθηκε το 379, αποτέλεσε το προσχέδιο για τους *Περὶ θεολογίας* λόγους και ερμηνεύει συνοπτικά το Τριαδικό δόγμα [PG 35,1065-1080· ΒΕΠΕΣ 59,142-148· ΕΠΕ 4,256-277].

Θεολογικός Α΄. *Κατὰ Ἐὐνομιανῶν προδι-ἀλεξίς* [PG 36:12-25· J. Barbel, *Gregor von Nazian, Die fünf theologischen Reden, Text u. Übers. mit Einleitung u. Kommentar* (Testimonia, Schriften der altchristlichen Zeit 3), Düsseldorf: Patmos 1963, σ. 38-60· Sch 250,69-98· ΒΕΠΕΣ 59,213-218· ΕΠΕ 4,10-33].

Θεολογικός Β΄. *Περὶ Θεολογίας* [PG 36:25-72· J. Barbel, σ. 62-126· Sch 250,100-174· ΒΕΠΕΣ 59,219-237· ΕΠΕ 4,34-103].

Θεολογικός Γ΄. *Περὶ Υἱοῦ* [PG 36:73-104· J. Barbel, σ. 128-168· Sch 250,176-224· ΒΕΠΕΣ 59,239-251· ΕΠΕ 4,104-151].

Θεολογικός Δ΄. *Περὶ Υἱοῦ* [PG 36:104-133· J. Barbel, σ. 170-216· Sch 250,226-274· ΒΕΠΕΣ 59,253-265· ΕΠΕ 4,152-195].

Θεολογικός Ε΄. *Περὶ τοῦ Ἁγίου Πνεύματος* [PG 36:133-172· J. Barbel, σ. 218-282· Sch 250,276-342· ΒΕΠΕΣ 59,267-282· ΕΠΕ 4,196-225].

Οι Θεολογικοί λόγοι εκφωνήθηκαν το 380 στην Κωνσταντινούπολη και αποτελοῦν μία ενότητα. Οι πρώτοι τέσσερις αντιμετωπίζουν τους ανομοίους και ο πέμπτος τους πνευματομάχους. Στον Α΄ λόγο ο Γρηγόριος, με τη χαρακτηριστική φράση του «οὐ παντός τὸ περὶ Θεοῦ φιλοσοφεῖν, οὐ παντός», πραγματεύεται τους ὄρους και τις προϋποθέσεις εκφοράς θεολογικοῦ λόγου. Ο Β΄ λόγος αποτελεί πραγματεία περὶ της γνώσεως του Θεοῦ. Στον Γ΄ λόγο του εξετάζει το τριαδικό πρόβλημα, στον Δ΄ αναλύει τα ἀμφιλεγόμενα περὶ Υἱοῦ χωρία της Παλαιάς και Καινῆς Διαθήκης και στον Ε΄ τα περὶ Ἁγίου Πνεύματος.

4. Ἠθικολογικοί και κοινωνικοί:

Περὶ φιλοπατίας. Εκφωνήθηκε πιθανῶς το 373 στην Καισάρεια και αφορμώμενος, ο Γρηγόριος, ἀπὸ την παύλεια ρῆση ὅτι κορωνίδα των ἀρετῶν είναι η ἀγάπη προτρέπει στην πρακτική άσκησή της, η οποία θα πρέπει να είναι η αρωγή προς τους φτωχοὺς [PG 35:857-909· ΒΕΠΕΣ 59,62-83· ΕΠΕ 5,240-321].

Εἰς τὸν Πατέρα σιωπῶντα διὰ τὴν πληγὴν τῆς χαλάξης. Εκφωνήθηκε το 373 στην Ναζιανζό, πραγματευόμενος την αιτία που προκάλεσε σφοδρὴ χαλαζόπτωση στην περιοχή [PG 35:933-964· ΒΕΠΕΣ 59,92-104· ΕΠΕ 5,322-367].

Πρὸς τοὺς πολιτευομένους Ναζιανζοῦ ἀγωνιάνας και τὸν ἄρχοντα ὀργιζόμενον. Εκφωνήθηκε στη Ναζιανζό το 373, εξαιτίας διενέξεως μεταξύ του διοικητή της πόλης και του λαοῦ. Προτρέπει τους μεν ἄρχοντες να ασκοῦν την εξουσία τους με πραότητα, φιλανθρωπία και θεομισία, τους δε πολίτες να πολιτεύονται με υπακοή [PG 35:964-981· ΒΕΠΕΣ 59,104-111· ΕΠΕ 5,368-393].

Εἰς τοὺς λόγους και εἰς τὸν ἐξισωτὴν Ἰουλιανῶν. Εκφωνήθηκε το 374 στη Ναζιανζό παρόντος του Ιουλιανῶν, ο οποίος κατὰ την εποχὴ εκείνη ευρισκόταν στην πόλη, προκειμένου να απογράψει τον πληθυσμὸ της και να κατανείμει τους ἀνάλογους φόρους. Στον λόγο αυτό αναλύει τους λόγους που οδηγοῦν στην επιβολή φορολογίας και υπενθυμίζει στον Ιουλιανῶν την ουράνια απογραφὴ, η οποία επιτελεῖται με γνώμονα τη βιοτὴ του καθενός [PG 35:1044-1064· ΒΕΠΕΣ 59,134-142· ΕΠΕ 5,394-425].

Εἰς τὸ ῥητὸν τοῦ Ἐὐαγγελίου. «Ὅτε ἐτέλεσεν ὁ Ἰησοῦς τοὺς λόγους τούτους». Εκφωνήθηκε το 374 και εἰσπύει το βιβλικὸ χωρίο Mt 19:1-12. Ο Γρηγόριος υποστηρίζει ὅτι η διαφορετικὴ αντιμετώπιση του νόμου μεταξύ ἀνδρῶν και γυναικῶν υφίσταται εξαιτίας του γεγονότος ὅτι οι συντάκτες του είναι ἄνδρες. Τεκμηριώνει θεολογικῶς την ισοτιμία μεταξύ ἀνδρῶν και γυναικῶς, πραγματεύεται τα του γάμου και της παρθενίας και υπογραμμίζει το γεγονός ὅτι ὅλοι ανεξαιρέτως ἔχουν ὡς κοινὸ σκοπὸ την απαλλαγὴ τους ἀπὸ το σαρκικὸ φρόνημα [PG 36:281-308· ΒΕΠΕΣ 60,53-63· ΕΠΕ 5,426-465].

Ο άγιος Γρηγόριος ο Θεολόγος και ο κτῆτορας του χειρογράφου

5. Εορταστικοί:

Εἰς τὰ Θεοφάνια, εἶπον Γενέθλια τοῦ Σωτῆρος. Πρέπει να εκφωνήθηκε ἀνήμερα των Χριστουγέννων του 379 και επικεντρώνεται στη θεολογική σημασία της εορτής με σπουδαίες δογματικές νύξεις (κοσμολογία - ανθρωπολογία). Τὴν ἀρχὴ του λόγου του «Χριστὸς γεννᾶται, δοξάσατε· Χριστὸς ἐξ οὐρανῶν, ἀπαντήσατε· Χριστὸς ἐπὶ γῆς, ὑψώθητε» υιοθέτησε αὐτοῦσιους ο Κοσμάς ο Μελωδός κατὰ τὴ σύνταξη του κανόνα της εορτής των Χριστουγέννων [PG 36:312-333· ΒΕΠΕΣ 60,64-72· ΕΠΕ 5,36-71].

Εἰς τὰ ἅγια Φῶτα. Εκφωνήθηκε στην Κωνσταντινούπολη το 381 με σαφὲς δογματικὸ περιεχόμενο. Στην ἀνάλυση που επιχειρεῖ περί Ἁγίας Τριάδος, ομιλεῖ περί της ἐνανθρωπήσεως και αναφέρεται ρητῶς στην ἐκ του Πατρὸς ἐκπόρευση του Ἁγίου Πνεύματος [PG 36:336-360· ΒΕΠΕΣ 60,73-83· ΕΠΕ 5,72-113].

Εἰς τὸ ἅγιον βάπτισμα. Εκφωνήθηκε στις 5/6 Ἰανουαρίου του 381 και λαμβάνοντας ἀφορμὴ ἀπὸ τὴν κυριώνυμο ἡμέρα, πραγματεύεται το θέμα της βαπτίσεως των νεοφύτων τὴν ἐπομένη των Θεοφανίων. Στο βάπτισμα διακρίνει τρεῖς γεννήσεις: τὴ σωματικὴ, αὐτὴ του βαπτίσματος, ἢ ὁποία καθιστᾷ τους ἀνθρώπους υἱοὺς του Θεοῦ, και τὴν ἀναστάσεως, ἢ ὁποία εἶναι και ἢ πιο φοβερὴ και κρίσιμη, διότι ὁ ἀνθρώπος προσέρχεται ἐνώπιον του Θεοῦ [PG 36:360-425· ΒΕΠΕΣ 60,84-110· ΕΠΕ 4,278-379].

Εἰς τὴν Πεντηκοστήν. Εκφωνήθηκε στην Κωνσταντινούπολη πιθανῶς το 380. Ομιλεῖ περί της θεότητας του Ἁγίου Πνεύματος και τους τρόπους ἐνεργείας Του. Πολλὲς ἐκφράσεις του λόγου χρησιμοποιήθηκαν στην ἀκολουθία της Πεντηκοστής [PG 36:428-452· ΒΕΠΕΣ 60,111-120· ΕΠΕ 5,114-151].

Εἰς τὸ ἅγιον Πάσχα. Εκφωνήθηκε στην Ἀριανζό το 383. Σημαντικὸ μέρος του λόγου αὐτοῦ παρατίθεται αὐτολεξεί ἀπὸ τὸν λόγο *Εἰς τὰ Θεοφάνια*. Το τέλος του λόγου ἀποτελεσε πηγή και ἐμπνευσης και ἔδωσε ὅλη στους μνηγράφοις [PG 36:624-664· ΒΕΠΕΣ 60,186-202· ΕΠΕ 5,152-217].

Εἰς τὴν καινὴν Κυριακὴν. Εκφωνήθηκε στα ἐγκαίνια του ναοῦ του Ἁγίου Μάμαντος στη Ναζιανζό τὴν Κυριακὴ της Διακαινησίμου του 383. Στον λόγο αὐτὸ γίνεται ἀναφορὰ στην ἱστορία του ἀνθρώπινου γένους, τὴν ὁποία συνδέει με τὸ γεγονός της Ἀναστάσεως [PG 36:608-621· ΒΕΠΕΣ 60,180-185· ΕΠΕ 5,218-239].

6. Εγκωμιαστικοί.

Εἰς τοὺς Μακκαβαίους. Πιθανῶς να εκφωνήθηκε περί το 362 ἐπὶ Ἰουλιανού, και ἐγκωμιάζει τους ἐπὶ ἀδελφούς καθὼς και τὴ μητέρα τους για τὴ γενναιότητα και τὴ θέρμη της πίστεώς τους [PG 35:912-933· ΒΕΠΕΣ 59,84-91· ΕΠΕ 6,14-39].

Εἰς τὸν μέγαν Ἀθανάσιον, ἐπίσκοπον Ἀλεξανδρείας. Με τὴ γνωστὴ φράση «Ἀθανάσιον ἐπαιδῶν, ἀρετὴν ἐπαινέσομαι» ἐγκωμιάζει τὸν βίο, τὴν προσωπικότητα και τὴς ἀρετὲς του μεγάλου Ἱεράρχη [PG 35:1081-1128· ΒΕΠΕΣ 59,148-165· ΕΠΕ 6,40-95].

Εἰς τὸν ἅγιον ἱερομάρτυρα Κυπριανόν. Εγκωμιαστικὸς λόγος, στον ὁποῖο περιγράφεται το γεγονός της μεταστροφῆς του εἰδωλολάτρη μάγου της Αντιοχείας, λόγω της ἀγάπης του προς μία χριστιανή. Πολλὲς φορές συγχέεται με τὸν

νατο του Καισαρίου, πιθανῶς το 369, και ἐγκωμιάζει τὴς ἀρετὲς της ἀδελφῆς του ὡς πιστοῦ ἀντιγράφου της μητέρας του Νόννας [PG 35:789-817· ΒΕΠΕΣ 59,37-47· ΕΠΕ 6,346-381].

Εἰς τὸν πατέρα. Εκφωνήθηκε το 374 παρουσία του Μ. Βασιλείου και ἐγκωμιάζει τὸν υπερῆλικα πατέρα του [PG 35:985-1044· ΒΕΠΕΣ 59,111-134· ΕΠΕ 6,272-345].

Εἰς τὸν μέγαν Βασιλείον. Εκφωνήθηκε τὴν 1^η Ἰανουαρίου του 382 στον τάφο του Μ. Βασιλείου στην Καισάρεια. Εγκω-

τις ἐπιστολὲς του ἔχουν ὡς παραλήπτες συγγενεῖς, φίλους και διδασκάλους, ἢ δε θεματολογία τους ποικίλλει. Οἱ ἐλάχιστες ἐπιστολὲς με θεολογικὸ περιεχόμενο γράφθηκαν για τὴν ἀντιμετώπιση ἐκτάκτων καταστάσεων, ὅπως εἶναι ἢ *Πρὸς Κληδόσιον* ἐπιστολή 101 (382) [χωρῖο της ἐπιστολῆς χρησιμοποιήθηκε στην Γ' Οικουμενικὴ σύνοδο και ὁλόκληρη μνημονεύεται σε πρακτικὸ της Δ' Οικουμενικῆς συνόδου (Mansi 4:1192B-1193B)]. Θεολογικὸ περιεχόμενον εἶναι και ἢ 102 ἐπιστολή με τὸν ἴδιο ἀποδέκτη, που συντάχθηκε το 387. Ἐχει πνευματολογικὸ περιεχόμενο και ἀποτελεσε ἀφορμὴ για τὴ συγγραφὴ της 202 ἐπιστολῆς *Πρὸς Νεκτάριον Κωνσταντινουπόλεως* (τμήμα της παρατίθεται ἀπὸ τὸν Σωζομένο, *Εκκλησιαστικὴ ἱστορία*, VI,27, SCh 495,380-384· PG 67,1368-1369). [PG 37:21-388· P. Gallay, *Gregor von Nazianz. Briefe* (GCS 53), Berlin 1969 = *Saint Grégoire de Nazianze. Correspondance*, τ. 2, Paris 1964, 1967 (πλν ἐπιστολὸν 101-102, 202)· SCh 208,36-94 (ἐπιστολὲς 101-102 και 202)· ΒΕΠΕΣ 60, 202-348· ΕΠΕ 8,10-399]

γ) Ποιήματα.

1. Ἐπὶ Θεολογικά, τα ὁποία διακρίνονται σε:

Ἐπὶ Δογματικά [PG 37:397-522· ΒΕΠΕΣ 61,11-60· ΕΠΕ 8,248-381].

Ἐπὶ Ἠθικά [PG 37:521-968· ΒΕΠΕΣ 61,61-230· ΕΠΕ 9,14-453]. Ἡ Πενθέκτη Οικουμενικὴ Σύνοδος, ἀφανιόμενῃ περί του κανόνα της Ἁγίας Γραφῆς, περιέβαλε με οἰκουμενικὸ κύρος το περί «περί τῶν γνησίων βιβλίων τῆς Θεοπνεύστου γραφῆς» ποῖημα σε 34 στίχους του Γρηγορίου (*Ἐπὶ Δογματικά*, 1β', PG 37:472-474).

2. Ἐπὶ Τοιρικά, τα ὁποία διακρίνονται σε:

Περὶ ἑαυτοῦ [PG 37:969-1451· ΒΕΠΕΣ 62,11-204· ΕΠΕ 10,12-431].

Περὶ τῶν ἐτέρων [PG 37:1451-1600· ΒΕΠΕΣ 62,205-261· ΕΠΕ 10,7-157]. Ἐγράψε ἐπίσης *Ἐπιτάφια* [PG 38:11-82· ΒΕΠΕΣ 62,262-294· ΕΠΕ 10,159-269], *Ἐπιγράμματα* [PG 38,81-130· ΒΕΠΕΣ 62,295-318· ΕΠΕ 10,271-347] και το ἀμφιβαλλόμενον θρησκευτικὸ δρᾶμα *Χριστὸς Πάσχων* [PG 38:133-338· ΒΕΠΕΣ 62,319-410· ΕΠΕ 8,34-247].

δ) Λοιπά ἔργα.

Ἔσον τῆς διαθήκης. Ο Γρηγόριος συνέταξε το 381 διαθήκη, δια της ὁποίας το κύριο μέρος της κινήτης και ἀκινήτης περιουσίας του κατέλιπε στην Ἐκκλησία της Ναζιανζού, πλνν ἐλαχίστων ἀντικειμένων τα ὁποία παραχωροῦσε στους συγγενεῖς και μαθητῆς του [PG 37,389-396]. Ἐπίσης, θεωρεῖται ὁ συντάκτης ἐρμηνευτικῶν ἀποσπασμάτων σε χωρία της Παλαιάς και της Καινῆς Διαθήκης καθὼς και ἐνός ἀνθολογίου κειμένων του Ὁριγένη. Το ἀπὸ κοινού συνταχθέν με τὸν Μ. Βασίλειο ἔργο του *Φιλοκαλία* χρονολογεῖται περί το 358 [SCh 226· 268· 302]. Α.ΓΛΑ.

Ο ἅγιος Γρηγόριος ο Θεολόγος μιλάει σε πτωχοὺς

ἐπίσκοπο Καρχηδόνος Κυπριανό [PG 35:1169-1193· ΒΕΠΕΣ 59,181-190· ΕΠΕ 6,96-127].

7. Ἐπιτάφιοι: Ο Γρηγόριος θεωρεῖται ὡς εισηγητῆς του χριστιανικοῦ περιεχομένου των ἐπιταφίων λόγων.

Εἰς Καισάριον τὸν ἑαυτοῦ ἀδελφόν. Εκφωνήθηκε τὸ τέλος του 368, παρουσία των γονέων του, για τὸν ἀδελφὸ του Καισάριο, ὁ ὁποῖος ἐνῶ διασώθηκε ἀπὸ τὸν σεισμό της Νικομηδείας, κοιμήθηκε λίγο ἀργότερα ἀπὸ ἀσθένεια [PG 35:756-788· F. Boulenger, *Panegyric on Caesarius and on Basil*, Paris 1903, σ. 2-56· ΒΕΠΕΣ 59,23-37· ΕΠΕ 6,382-425].

Εἰς τὴν ἀδελφὴν ἑαυτοῦ Τοργονίαν. Εκφωνήθηκε στο Ἰκόνιο λίγο μετὰ τὸν θά-

μάζει με θαυμασμό τὴν ὅλη βιοτὴ του φίλου του και ἀναφέρεται διεξοδικῶς στις μεταξύ τους διαφωνίες [PG 36:493-605, F. Boulenger, *Grégoire de Nazianze, Discours funèbres en l'honneur de son frère Césaire et de Basile de Césarée*, Paris 1908, σ. 58-230· ΒΕΠΕΣ 60,136-179· ΕΠΕ 6,128-271].

β) Ἐπιστολές. Ο Γρηγόριος εἶναι ὁ πρώτος συγγραφέας, για τὸν ὁποῖο γνωρίζουμε ὅτι προετοίμαζε συλλογὴ των ἐπιστολῶν του, καθὼς και κανόνες ἐπιστολογραφίας, γεγονός που μας ὁδηγεῖ στο συμπέρασμα ὅτι ἔδιδε μεγάλῃ σημασία σε αὐτὸ το εἶδος γραπτῶν λόγων. Κύρια προσόντα του ἐπιστολογράφου, κατὰ τὸν ἱεράρχη, εἶναι το μέτρο, ἢ σαφήνεια και ἢ χάρη. Πολλὲς ἀπὸ

Βιβλιογραφία:

Quasten, J., *Patrology*, τ. 3, Utrecht/Westminster: Spectrum/Md Newman 1963. Rouse, J., "Grégoire de Nazianze (saint)", *DSp* 7 (1967) 932-971. Egan, J., "Gregory of Nazianzus and the Logos Doctrine", στον τόμο J. Plevnic (εμπ.), *Word and Spirit: Essays in Honor of David Michael Stanley*, Willowdale, Ontario 1975. Ellverson, A.S., *The Dual Nature of Man: A Study in the Theological Anthropology of Gregory of Nazianzus*, Acta Universitatis Upsaliensis 1981. Μπόνις, Κ., *Γρηγόριος ο Θεολόγος πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως (329-†25 Ιανουαρίου 390/1)*, Αθήνα 1982. Coulie, B., *Les richesses dans l'oeuvre de Saint Grégoire de Nazianze*, Louvain-La-Neuve 1985. Παπαδόπουλος, Σ., *Γρηγόριος ο Θεολόγος και οι προϋποθέσεις Πνευματολογίας αυτού*, Αθήνα 1989. Χρήστου, Π., *Ελληνική Πατρολογία, Δ'*, Θεσσαλονίκη: Κυρομάνος 1989. Παπαδόπουλος, Σ., *Πατρολογία, Β'*, Αθήνα 1990. Χρήστου, Π., *Γρηγόριος ο Θεολόγος. Ο μύστος της θείας ελλάμψως*, Θεσσαλονίκη 1990. Norris, F.W., *Faith Gives Fullness to Reasoning: The Five Theological Orations of Gregory Nazianzen*, Supplements to *Vigiliae Christianae*, τ. 13, Leiden: Brill 1990. Μιλάει ο Γρηγόριος Θεολόγος. 1600 χρόνια μετά την κοίμησή του, Αθήνα: Αποστολική Διακονία 1991 (συλλογικός τόμος). Παπαδόπουλος, Σ., *Γρηγόριος ο Θεολόγος. Σπουδή του βίου και του έργου του*, Αθήνα: Αρμός 1991. Moreschini, Cl. - Menestrina C., (εμπ.), *Gregorio Nazianzeno teologo e scrittore*, [Istituto Trentino di Cultura. Pubblicazioni dell'Istituto di Scienze Religiose in Trento 17], Trento/Bologna 1992. *Γρηγόριος ο Θεολόγος [Εισηγήσεις του δέκατου Συνεδρίου Πατερικής Θεολογίας που οργανώθηκε στο «Καλλιμανοπούλειο Πνευματικό Κέντρο» της Ι. Μητροπόλεως Καλαβρύτων και Αιγιαλείας (5-8 Ιουλίου 1990)]*, Αθήνα: Αρμός 1994. Φειδάς, Β., *Εκκλησιαστική Ιστορία, τ. Α'*, Αθήνα 1994. *LThK* 4 (1995) 1004-1007. Bernardi, J., *Saint Gregoire de Nazianze*, Paris: Cerf 1995. Trisoglio, F., *Gregorio di Nazianzo il teologo*, Milano: Università Cattolica 1996. Watkins, W.H., "Gregorius Nazianzenus", στον τόμο Henry Wace (εμπ.), *A Dictionary of Christian Biography and Literature to the End of the Sixth Century A.D.*, London 1911/1999, 653-669. McGuckin, J., *St. Gregory of Nazianzus: An Intellectual Biography*, New York: St. Vladimir's Seminary Press 2001. Daley, B., *Gregory of Nazianzus*, London/New York: Routledge 2006. Moreschini, C., "Gregor von Nazianz", *RGK* 3 (2008) 1264-1265. Mossay, J., *Nazianze et les Grégoire. Réflexions d'un helléniste retraité*, Bruxelles: Safran 2009. Για περαιτέρω βιβλιογραφία βλ. επίσης nazianzos.fltr.ucl.ac.be/003BiblioEF.htm, nazianzos.fltr.ucl.ac.be/003CompIBiblioEF.htm

III. Διδασκαλία. Ο Γρηγόριος κατέχει επάξια, μετά τον ευαγγελιστή Ιωάννη, τον τίτλο του θεολόγου, αφού θεωρείται βαθύς γνώστης και ερμηνευτής της ορθόδοξης θεολογίας και άκρως εισηγητής της «ἐν τῇ Ἐκκλησίᾳ ἀκράντως πεφυλαγμένης θεοπνεύστου παραδόσεως». Η διδασκαλία του αποτέλεσε τη βάση της θεολογίας πολλών μεταγενεστέρων του Πατέρων και ιδιαίτερα των αγίων και πρυτάνων της θεολογίας Ιωάννου του Δαμασκνού και Γρηγορίου του Παλαμά. Ο Γρηγόριος ζει σε μια κρίσιμη για την Εκκλησία και τη θεολογία της περιόδου. Μετά τους διωγμούς, η Εκκλησία βρέθηκε αντιμέτωπη με τις μεγάλες τριαδολογικές και χριστολογικές αιρέσεις, οι οποίες, έχοντας εισηγητές την περιρρέουσα εθνική-γνωστικίζουσα πλουραλιστική κατάσταση φιλοσοφικών και θεολογικών πραγμάτων και την ιουδαϊκή-ιουδαϊζουσα αντίληψη περί «πενίας θεότητας», κατά τον Γρηγόριο,

στόχευαν την Εκκλησία και την πίστη της στην καρδιά τους. Το θεμελιώδες δόγμα περί της ενότητας και της διάκρισης των θείων προσώπων της Αγίας Τριάδος και η όλη περί του Χριστού και του Αγίου Πνεύματος διδασκαλία και οικονομία, εύρισκαν αντιμετώπους και αντίθετους τη νοσηριακή διαλεκτική φιλοσοφία και τη λογικοκρατούμενη εθνική αντίληψη, ή προκαλούσαν τον σκανδαλισμό στον στείρο ιουδαϊκό μονοθεϊσμό.

Ο Γρηγόριος Θεολόγος, όπως και οι άλλοι μεγάλοι Πατέρες του 4^{ου} αι., υπερακοντίζοντας τα στεγανά όρια του ανθρώπινου στοχασμού, μέσα στα οποία εγκλωβίζονταν το περί Θεού κεφάλαιο, το οποίο και άφευκτα εκκολάπτει με ποικίλες μορφές την αίρεση, αποφανόνταν ότι η περί Θεού διαλεκτική γνώση είναι πράξη και εμπειρία όχι μόνο του νου, αλλά και του Αγίου Πνεύματος. Έτσι, θεολογεί ο Γρηγόριος: «Άπειρον οὖν τὸ θεῖον καὶ δυσθεωρήτων καὶ τοῦτο πάντῃ καταληπτὸν αὐτοῦ μόνον, ἡ ἀπειρία». Επομένως, όσα περί Θεού γνωρίζουμε, αυτά είναι αποτέλεσμα της θείας αποκάλυψης και φωτισμού της ανθρώπινης αντίληψης. Έτσι, δεν έχουμε ανακάλυψη του Θεού και των του

Θεού, αλλά αποκάλυψη του ίδιου του Θεού. «Τί τοῦτο ἔπαθον, ὦ φίλοι καὶ μύσται καὶ τῆς ἀληθείας συναρροσται; Ἐτρεχον μὲν ὡς Θεὸν καταληψόμενος, καὶ οὕτως ἀνῆλθον ἐπὶ τὸ ὄρος, καὶ τὴν νεφέλην διέσχον, εἶσω γένόμενος ἀπὸ τῆς ὕλης καὶ τῶν ὑλικῶν, καὶ εἰς ἑμαυτὸν ὡς οἶόν τε συστραφεῖς. Ἐπεὶ δὲ προσέβλεψα, μόλις εἶδον Θεοῦ τὰ ὀπίσθια». Με το θεολογικό τούτο σχήμα δεν αχρηστεύεται η ανθρώπινη διάνοια, αλλά αυτή μετακενώνεται στο θεοτερπές εργαστήριο της θείας χάριτος, ώστε να καταστεί ικανή, στο μέτρο του ανθρωπίνως δυνατού, να μεθέξει των θείων πραγμάτων και διαμέσου των γνίνων να προσψάσει των θεοτικών, σημειώνει ο Γρηγόριος.

Αυτή η θεία γνώση προπάντων δεν νοείται κατά τον τρόπο των αιρετικών Ανομοίων. Είναι γνωστό ότι ο μαθητής του Αρείου Αέτιος και ο τούτου μαθητής επίσκοπος Κυζίκου Ευνόμιος, προκειμένου να δώσουν διέξοδο στο γνωσιολογικό αδιέξοδο, στο οποίο αυτο-οδηγήθηκε ο Άρειος, ο οποίος δίδασκε, παρά τη βιβλική ρήση, πως «ὁ Υἱὸς ἐπιγινώσκει τὸν πατέρα» (Μτ 11:27), ότι «ὁ πατὴρ ἄρρητος τῷ Υἱῷ ὑπάρχει», γι' αυτό και δεν μπορεί αυτός ο Υἱός να

εἶναι ομοούσιος με τον Πατέρα, αυτοί υποστήριζαν το δυνατό της γνώσης του Θεού. «Τὸν Θεὸν ἐπίσταμαι πηλαυέστατα καὶ τοσοῦτον αὐτὸν ἐπίσταμαι καὶ οἶδα, ὥστε μὴ εἰδέναι ἑμαυτὸν ὡς Θεὸν μᾶλλον ἐπίσταμαι», διακήρυττε ο Αέτιος και συνυπουργούσε ο Ευνόμιος.

Ο Γρηγόριος Θεολόγος, στον «Κατὰ Εὐνομιανῶν» λόγο του και αλλαχού, κινείται στο ορθόδοξο επίπεδο αναφοράς, ερμηνεύοντας την ακαταληψία του ακτίστου από πλευράς του κτιστού και σημειώνοντας ότι ο άνθρωπος αδυνατεί να γνωρίζει τα «κατ' αὐτόν» δηλαδή την ουσία του Θεού, αλλά μόνο τα «περὶ αὐτόν», δηλαδή τα παρακολουθήματα των θείων ενεργειών. Μέθοδος δε αυτής της θείας γνώσης αποβαίνει «ἡ πράξις (ἡ ὁποία καὶ) καθίσταται ἐπιβασὶς τῆς θεωρίας». Οι καθαροί και ἔμπειροι του Αγίου Πνεύματος, «εἶσω παρακλύσαντες τὸ ἀπόθετον κάλλος ἰδεῖν ἠξιώθησαν». Επομένως, «οὐ παντὸς τὸ περὶ Θεοῦ φιλοσοφεῖν, οὐ παντός».

Έχοντας, λοιπόν, οι «ἄριστοι» θεολόγοι, κατά τη φράση του Γρηγορίου, αυτές τις προϋποθέσεις, «συναγάγου» στον ἑαυτό τους το «πλέον και πλεῖον τῆς ἀληθείας» και ούτε παρακεκλίνουν ούτε και οδηγούν σε κατακλασμό την ορθή περί Θεοῦ πίστη.

Γι' αυτό, στοιχώντας ο Γρηγόριος σε όσα ο Βασίλειος και άλλοι Πατέρες δίδασκουν, παραμένει προσηλωμένος στο δόγμα της μοναρχίας του Πατρός. Ο Πατέρας είναι η πηγή και η αρχή και η αιτία, όχι υπό την έννοια της υπεροχής, μέσα στη ζωή της Αγίας Τριάδας, ή της υποταγής (subordinatio) των προσώπων του Υιού και του Αγίου Πνεύματος στον Πατέρα. Η μοναρχία του Πατρός στη θεότητα διασφαλίζει το «ἅπτον τῆς μονάδος» που αναρῖ τον κίνδυνο της πολυθείας. Ταυτόχρονα, όμως, διερμηνεύει και τις υπαρκτικές και αἰδίες ιδιότητες των θείων προσώπων και αποκάλυπτει τις μεταξύ τους ἄρρητες σχέσεις. «Διὰ τοῦτο ἐπὶ τῶν ἡμετέρων ὄρων ἰστάμενοι, τὸ ἀγέννητον εἰσάγομεν καὶ τὸ γεννητὸν καὶ τὸ ἐκ τοῦ Πατρὸς ἐκπορευόμενον...», λέγει ο ἅγιος Γρηγόριος. Το ότι η υπαρκτική ιδιότητα του δευτέρου προσώπου, η υἰότητα, προσαγορεύει και επαληθεύει την υπαρκτική ιδιότητα του πρώτου προσώπου, του Θεοῦ Πατέρα, αυτό έντονα υπογραμμίζεται από τον Γρηγόριο. Τούτο πιο πρακτικά σημαίνει πως, αν γίνει αποδεκτή η αρειανική αντίληψη περί του Υιού, ότι «ὑστερον δε ἐπιγενονεν ὁ Πατὴρ πατὴρ», τότε η αιρετική αυτή διαλεκτική προσβάλλει τον Πατέρα ότι επιδέχεται πρόοδο και έτσι αναρῖται το τέλει του προσώπου του. Γι' αυτό και εμφαντικά τονίζει ο θεολόγος Γρηγόριος: «Οὐ γὰρ ἐκ προσθήκης τὸ τέλειον». Και «πότε ὁ Πατὴρ; Ὑπὲρ τὸ πότε ταῦτα. Τοῦτο οὖν καὶ ὁ Υἱὸς καὶ τὸ Πνεῦμα τὸ Ἅγιον». Έτσι, δεν επιδέχεται προκοπή η ζωή της Αγίας Τριάδος ούτε και υπεισέρχεται στη σφαῖρα της θεολογίας η χρονικότητα. Τα υπαρκτικά γνωρίσματα των

Οι ἅγιοι Κύριλλο Αλεξανδρείας και Γρηγόριος ο Θεολόγος, τοιχογραφία (1546-47), καθολικό της μονῆς Διονυσίου, Ἅγιο Όρος